

MANAS DESTANINDA (S. OROZBAKOV) ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNE ÖZGÜ GRAMER ÖZELLİKLERİ

*Nurdin USEEV**

Özet

Dünyanın en büyük destanı olarak bilinen Manas Destanı, Kırgızların millî kimliğini oluşturmada çok önemli bir rol oynayan kültürel olgudur. Çünkü söz konusu destan halkın tarihini, kültürünü, dünya görüşünü, halkın millî seviyedeki amaçlarını yansıtan bir eserdir. Özellikle Eski Türk kültürünü yansıması açısından bilim adamları tarafından bir ansiklopedi olarak değerlendirilmiştir. Üstelik, S. Orozbekov varyantında Manas'ın diline Türkü til, Türkçe denilmektedir. Yani söz konusu destanın Türklüğün ortak kültürel mirası olduğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda Manas Destanında Kırgızlara komşu Türk topluluklarının dil özelliklerinin bulunması beklenmektedir. Gerçekten de Manas Destanında Kazak, Özbek Türkçesine ait bazı gramer özelliklerinin yer aldığı tesbit edilmiştir. Örneğin, Manas Destanında şimdiki zaman için Kazak Türkçesine özgün olan -Xr eki kullanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Manas Destanı, Çağdaş Türk Lehçeleri, Türk halkları, Kazak Türkçesi, Gramer Özellikleri.

GRAMMAR FEATURES OF CONTEMPORARY TURKISH DIALECTS IN MANAS EPIC

Abstract

The Manas epic, known as the world's greatest epic, is a cultural phenomenon that plays a crucial role in creating the Kyrgyz national identity. Because this epic is a work that reflects the history of the people, the culture, the world view, the aims of the people at the national level. It has been regarded as an encyclopedia by scientists in terms of reflecting the ancient Turkish culture in particular. Moreover, in S. Orozbekov's variant, the language of Manas is called Turkic til, Turkish. In other words, it was emphasized that the epic is a common cultural heritage of Turkic world. In this context, it is expected that the language characteristics of Turkic nations neighboring Kyrgyz are expected to be found in Manas Epic. Indeed, it has been found that some grammatical features of the Kazakh, Uzbek Turkic languages are included in the Manas Epic. For example, in the epic of Manas, is used suffix -Xr for the present time which is unique to Kazakh language.

Key Words: Manas Epic, Contemporary Turkish Dialects, Turkish Peoples, Kazakh Turkish, Grammatical Features.

Giriş

Ö. Çobanoğlu tarafından “Türk epik destan geleneği evreninin kutup yıldızı olan Oğuz Kağan Destanını yeryüzüne ve bugüne bağlayan altın kazık” olarak değerlendirilen (2017: 13) Manas Destanının dili de ayrı bir önem arz etmektedir. Çünkü Manas Destanının dili Kırgız Türkçesinin tarihî devrelerinin özelliklerini içinde barındıran ve XIX. yüzyıldaki Kırgızların tamamının dilini yansıtan bir destandır (Oruzbaeva, 2004: 165-167). Üstelik, Manas Destanının S. Orozbekov varyantında destanın, destan kahramanlarının diline Türküçö, Türkü til, Türki til, Türk til, Türktün tili, Türkünün tili denilerek söz konusu destanın sadece Kırgız Türklerinin

* Yrd. Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkoloji Bölümü, KIRGIZİSTAN, el-mek: nuruseev@mail.ru

değil, bütün Türk boy ve topluluklarının tarihini, kültürünü, inancını ve millî kimlik duygusunu kapsayan bir ansiklopedi özelliği taşıyan bir eser olduğunu göstermektedir (Useev, 2016a: 204, 222).

Destanın metninde Çağdaş Kırgız Türkçesinin edebî dilinde bulunmayan bazı dil özelliklerinin bulunduğu hemen göze çarpmaktadır. Bu özelliklerin bir kısmı arkaik unsurlardır. Örneğin, Manas Destanının Cusup Mamay varyantındaki arkaik kelimeleri ele alan M. Rakımbek Uulu'nun doktora tezinde 1000'e yakın arkaik kelime tespit edilmiştir (Rakımbek Uulu, 2010). Bazı özellikler de tarihî Türk lehçelerine aittir. Mesela, tarihî Türk lehçelerinde *güç*, *kuvvet*, *güzel* anlamında geçen **türk** kelimesi bugünlerde sadece Manas Destanında *büyük*, *güzel* anlamlarında varlığını korumuştur (Useev, 2016b, Useev, 2017). Manas Destanındaki Kırgız Türkçesinin edebî dilinden farklılık gösteren dil özelliklerinin bir kısmı ise Kırgız Türkçesinin ağızları aracılığıyla ya da doğrudan çağdaş Türk lehçelerinden edinilen özelliklerdir. Makalemizde işte bu özellikler ele alınmıştır.

1. Şimdiki Zaman –Xr Eki

Kırgız Türkçesi ile ilgili çalışmalarda şimdiki zaman basit şimdiki zaman ve birleşik şimdiki zaman olarak ikiye ayrılır. Basit birleşik zaman asıl fiile ya da **cat-**, **cür-**, **otur-**, **tur-** yardımcı fiillerine **-X** zarf fiil ekinin getirilmesi ile yapılır: Eki cigit çaldın eki çağında **otur-a-t** (*İki yiğit ihtiyarın iki yanında oturuyorlar*) (A. Tokombaev); Şaarda **tur+a+m** (*Şehirde oturuyorum*) (Kudaybergenov vd., 1980: 387-388). Birleşik şimdiki zaman asıl fiile **-Xp**, **-X** zarf-fiil eklerinin, **cat-**, **cür-**, **otur-**, **tur-** yardımcı fiillerine **-X** zarf-fiil ekinin getirilmesi ile yapılır: Men kubanıçımdan **çaş-ıp otur-a-m** (*Ben sevincimden ağlıyorum*) (A. Tokombaev); terezeden biröo **kar-ap tur-a-t** (*Camdan birisi bakıyor*) (M. Elebaev) (Kudaybergenov vd., 1980: 392-393). Manas Destanında da şimdiki zaman bu şekillerde yapılmıştır:

S. Orozbekov, I. kitap, s. 324-325, 8138-8143. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Tizelerin tayanıp, Tiktep cerge karaşat , Başın cerge eki urup, Baarı koop tik turup, Kün batışka karaşıp, Kübüröşüp kalışat ,	<i>Dizlerine dayanıp, Yere bakıyorlar, Başlarını yere iki vurup, Hepsi kalkıp dik durup, Gün batısına bakarak, İçlerinden konuşuyorlar</i>
S. Orozbekov, II. kitap, s. 260, 11440-11442. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Közü calın canganday, Kele catat bu kaapır, Kaçırıp kaman çalganday.	<i>Gözü ateş yanar gibi, Geliyor bu kafir, Saldırmış domuz gibi.</i>

Destanda hem birleşik şimdiki zaman, hem de sıradan şimdiki zaman için Kırgız Türkçesine özgün olan şekilden başka **-Xr** şeklindeki farklı bir ek de kullanılmaktadır:

S. Orozbekov, I. kitap, s. 85, 92-95. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Esi çok kaday katınsın, Esirgen kaday kaapırsın? Erteli geçti men çıksam Elkim üydö catırsın	<i>Aklı yok nasıl kadınsın, Kin taşıyan nasıl kafırsın? Sabah ve akşam ben çıksam Serbest evde yatıyorsun</i>
S. Orozbekov, I. kitap, s. 311, 7624-7625. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Özgöçö külük Çabdar at Öksütüp ketip baratır ,	<i>Çok yürük Çabdar at Mesafeyi azaltarak geliyor</i>
S. Orozbekov, II. kitap, s. 181, 7740-7742. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Dagalak curtu baarınar, Körüp tursuğ közümdü, Ugup tursuğ sözümdü,	<i>Dagalak halkı hepiniz Görüyorsunuz gözümü, Dinliyorsunuz sözümü,</i>

T. Şarşenbek Uulu, Manas Destanındaki ağız özelliklerini ele alan çalışmasında bu eki morfolojik ağız özelliği olarak değerlendirmiştir. Çünkü söz konusu ek Kırgız Türkçesinin Çatkal, Talas, Çüy, Celal-Abad govorlorunda bir ağız özelliği olarak geçmektedir (2014: 53). Gerçekten **-Xr** şeklindeki şimdiki zaman eki Kırgız Türkçesinin Talas govorunda çok kullanılmaktadır (Abduldaev, 1966: 62). Talas govorunun konuşulduğu Talas İl'i coğrafik bakımından Kazakistan'a yakın olduğu için söz konusu govorun birçok özelliği Kazak Türkçesinden etkilenmiş dil özellikleridir. Kazak Türkçesinde ise şimdiki zaman **-Xr** eki ile yapılmaktadır: Ol hat **cazip otır** (*O mektup yazıyor*) (Balakaev vd., 1962: 337). Aynı ek Hakas Türkçesinde de şimdiki zaman eki olarak kullanılır (Arıkoğlu, KTLG, 2006: 338). Destanın I. kitabının Giriş bölümünü yazan R.Z. Kıdırbaeva, Manas Destanında şimdiki zaman için Kazak Türkçesine özgün olan **-Xr** ekinin kullanıldığına dikkat çekerek şunları belirtmektedir: *manasçılardan 'baratır' fiilini kullanması sadece destanda gözüktür. Mısraların kafiyesini sağlamak için de kullanılmıyor. Sadece söylenmekte olan metnin anlamına göre kullanılır. Örneğin, Kırgız, Kazakların Kalmuklara yaptığı saldırılar anlatılırken çok söylenir* (S. Orozbekov, I.kitap, s. 10). Demek ki söz konusu ek destanda sadece stilistik amaçla değil, metnin içeriğine göre de geçerek Kırgızlar ile Kazakların düşmanlara karşı birlikte savaşmış olduklarını yansıtmaktadır. Dolayısıyla destanda şimdiki zaman için bazen **-Xr** ekinin kullanılmasını hem ağız özelliği, hem de Kazak Türkçesinin etkisi olarak değerlendirebiliriz.

2. Şimdiki Zaman –dX Eki

Türk dilinde şimdiki zaman yapan **tur-** yardımcı fiili Kırgız Türkçesinde, III. şahısta artık ekleşmiştir: Kez-kez brigadirdin bakıldagan ünü **ugul-at** (*Bazen brigadirdin (çalışanlara bakan kişi) yüksek sesi duyuluyor*) (N.Baytemirov) (Kudaybergenov vd., 1980: 387). Manas Destanında da şimdiki zamanın III. şahıs çekimi bu şekildedir:

S. Orozbekov, III. kitap, s. 274, 12907-12909. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Katın-bala çırkırıp, Kaçıp barat kaapırlar Kök-Adırda çurkurap.	<i>Kadın-çocuk gürültü yapıp ağlayıp, Kaçıp gidiyorlar kafirler Kök-Adır'da gürültü yapıp ağlayıp.</i>
S. Orozbekov, VI. kitap, s. 106, 3525-3528. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Kögörgön kiye çöp turat, Türdüü cıgaç bu turat, Tozoku dep bizdi ayıp, Çantuular mintip kuturat.	<i>Yeşermiş kiye ot duruyor, Türlü ağaç bunlar duruyor, Tozoku (cehhenemci) diye bizi söyleyip, Çantuular böyle kuduruyor.</i>

Bununla birlikte Manas Destanında şimdiki zamanın III. şahıs çekiminin **-adı, -edi, -(y)di, -(y)dı** şeklindeki, Kırgız Türkçesine özgün olmayan türü de bulunmaktadır:

S. Orozbekov, I. kitap, s. 108, 738-741. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Aritıp Cakıp karadı, Ak-Ötök degen aralga, Arasında kara suu, Attatıp ötüp baradı.	<i>Uzağa Cakıp baktı, Ak-Ötök adlı adaya, Ortasında kara su (küçük nehir), Atlatıp geçip gidiyor</i>
S. Orozbekov, IV. kitap, s. 285, 12960-12964. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Toskongo Bakay turabı, Kalgan nayzasına da Cana kılıç uradı, Aliginin nayzası Altı bölünüp turadı.	<i>Korunduğuna Bakay bakar mı, Sağ kalan mızrağına da Yine kılıç vuruyor, Obürünün mızrağı Altiya kırılıp kalıyor.</i>

Gördüğümüz gibi destanda şimdiki zamanın III. şahıs çekiminin **-adı, -edi, -(y)di, -(y)dı** şekli birçok yerde geçmektedir. Söz konusu ek Kazak, Özbek, Uygur, Karaçay-Malkar Türkçelerinde aktif bir şekilde kullanılan çekim ekidir (KTLG, 2006: 129-131, 134). Dolayısıyla **-adı, -edi, -(y)di, -(y)dı** ekini genel Türk dili özelliği olarak ele alabiliriz. Çünkü bu ek Kırgız Türkçesinde kullanılmayıp başka Türk lehçelerine ait olan ve sadece Manas Destanında geçen bir ektir.

3. +nI Yükleme Hali Eki

Kırgız Türkçesinde yükleme hali III. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekinden sonra **+n** şeklinde gelir: **at+i+n** (adını), **til+i+n** (dilini), **ata+sı+n** (babasını), **ini+si+n** (kardeşini), **kız+darı+n** (kızlarını), **ata+ları+n** (babalarını) (Kasapoğlu Çengel, 2005: 168, Kудaybergenov vd., 1980: 191). Ancak destanın birçok yerinde yükleme hali eki III. şahıs teklik ve çokluk iyelik ekinden sonra yukarıda anlatılandan farklı olarak **+nX** eki ile yapıldığı görülmektedir:

S. Orozbekov, I. kitap, s. 98-99, 475-478. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Bay Cakıp ayttı tüşünü Baybiçe bildi uşunu. 'Kondurat eken kudayım Başına döölöt kuşunu '.	<i>Bay Cakıp anlattı rüyasını, Hanımı bildi şunu. 'Konduracakmış Tanrım Başına devlet kuşunu'.</i>
S. Orozbekov, IX. kitap, s. 678, 2984-2987. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Baatır Bakay cığıptır Küşkö kandın tuusunu , Adam uulu körböşün Keseliktin çuusunu .	<i>Baatır Bakay yere yıkmış Küşkö Han'ın bayrağını, İnsan oğlu görmesin Keselik'in gürültü ve kötülüğünü</i>

Kırgız Türkçesinin ağız çalışmalarında yükleme halinin III. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekinden sonra **+nX** şeklinde olması Kırgız Türkçesinin Güney ağızlarının bir özelliği olarak değerlendirilir (Abduldaev, 1966: 40). Bununla birlikte III. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekinden sonra **+nX** ekinin kullanılması Türkiye Türkçesi, Azeri Türkçesi ve başka Türk lehçelerine özgüdür. Örneğin, yükleme hali eki Özbek Türkçesinde hep **+nI** eki ile yapılır (Buran ve Alkaya, 1999: 141). Kırgız Türkçesinin Güney ağızları ise sınırdış olduğu için Özbek Türkçesinden etkilenmiştir. Ancak destandaki yükleme hali eki ile ilgili bu özelliği, yani **+nX** ekinin kullanılmasını başka bir Türk lehçesinden etkilenmiş ağız özelliği olarak nitelendirmek doğru, fakat yeterli değildir. Çünkü, Orta Asya'daki Karhanlıca, Harezmi Türkçesi, Kıpçakça, Çağatayca gibi tarihî Türk lehçelerinde **+nX** yükleme hali ekinin yanında **+n** eki de kullanılmıştır. J. Eckmann Harezmi Türkçesi ile Çağatayca'da III. şahıs iyelik ekinden sonra **+nI** veya **+n** yükleme hali eklerinin kullanıldığını belirtmektedir: **yol+i+nI/yol+i+n** (yolunu), **ana+sı+nI** (annesini), **köz+i+nI/köz+i+n** (gözünü) (Eckmann, 2003: 15, 120) Bize göre destanda III. şahıs iyelik ekinden sonra hem **+nI**, hem de **+n** yükleme hali eklerinin kullanılması işte bu tarihî Türk lehçelerindeki özelliğin devamı da olabilir.

4. men Bağlacı

Kırgız Türkçesinde cümle içindeki iki kelimeyi bağlamak için *ile, ve* anlamında **menen** bağlacı kullanılır: Anın artınan cabalaktap kele catkan mayda köçtör Tülkübek **menen** Atabektin işin kılğan malaylardıkı cana kara küçün cumşap bekterdin közün karagan beçara saançıldardıkı (*Onun arkasından gelmekte olan çok sayıdaki küçük göçler Tülkübek ile Atabek'in işini yapan hizmetçilerinki ve işini-gücünü vererek beylerin eline bakan sefil sütçülerinkidir*) (K.Cantöşev) (Kudaybergenov vd., 1980: 500, 504). Manas Destanında bu bağlaç genellikle hiçbir değişikliğe uğramadan kullanılmakla birlikte bir kaç yerde **men** şeklinde geçmektedir:

S. Orozbekov, V. kitap, s. 46, 1019-1021. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Askeri arbin, kolu köp, Kolgo kelgen adamdan Körünbödü cer men kök.	<i>Askeri çok, ordusu fazla, Orduya gelen insandan Görünmedi yer ile gök</i>

Görüldüğü gibi yukarıdaki mısralarda **menen** bağlacının sonundaki **en** hecesi kısalmış şekli geçmektedir. Bunun nedeni **menen** bağlacının/edatının Kazak Türkçesindeki kullanım özelliğidir. Bilindiği gibi Eski Türkçede **birlen/birle** şeklinde olan söz konusu bağlaç/edat Eski Kıpçak Türkçesinin dağılmasından sonra Kıpçak grubuna giren lehçelerde, özellikle Kazak Türkçesinde **men, pen, ben** şeklinde kısalmıştır: Küymege minetin Uljan **men** Kalika gana (*Faytona binecekler sadece Uljan ve Kalikadi*) (M. Avezov) (Balakaev vd., 1962: 405; Tenişev vd., 2002: 309). Manas Destanındaki **men** bağlacını Kazak Türkçesinden etkilenmiş bir değişiklik olarak ele alıp, genel Türk dili özelliği sayabiliriz.

5. Sender Zamiri

Kırgız Türkçesinde çokluk II. şahıs zamiri **siler, sizler** şeklindedir. Yani eski **si** ve yeni **siz** köklerine **-IAr** çokluk ekinin getirilmesi ile yapılır (Kudaybergenov vd., 1980: 254). Manas Destanında, birkaç yerde çokluk II. şahıs zamiri yukarıdakilerden farklı biçimde, **sender** biçiminde geçmektedir:

S. Orozbekov, II. kitap, s. 98-99, 5797-5800. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Altın, kumüş, zumurat Koluğdağı bul – dedi, Bir caratkan kudayga Senderden beter kul – dedi.	<i>Altın, gümüş, zümrüt Elindeki para dedi, Bir Yaradan Tanrıya Sizlerden beter köle dedi</i>
S. Orozbekov, IV. kitap, s. 225, 10059-10062. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Senderden da surayın, Sebep kılşa kudayım,	<i>Sizlere de sorayım, İzin verse Allah'ım,</i>

Dañgıttan kelgen el barıbı, Tañşuudan kelgen er barıbı?	<i>Dañgıttan gelen halk var mı, Tañşuudan gelen er var mı?</i>
--	--

Yukarıdaki mısralarda geçen ve Kırgız Türkçesine özgün olmayan **sender** kişi zamiri Kıpçak Türkçesinde, özellikle Kazak Türkçesinde yaygın kullanılan zamirdir (Buran ve Alkaya, 1999: 283). Demek ki Kazak Türkçesine has olan **sender** kişi zamirinin geçmesi Manas Destanının dilinin Kırgız Türkçesinden başka çağdaş Türk lehçelerinin bazı özelliklerini barındırdığını kanıtlamaktadır.

6. Yönelme Halinin I. ve II. şahıstaki Magan, Sagan Çekimleri

Kırgız Türkçesinde yönelme hali –GA eki ile yapılarak **men, sen, al** şahıs zamirleri **maga, saga, aga** şeklinde çekimlenir (Kudaybergenov vd., 1980: 199, 262). Bundan dolayı Manas Destanında **men, sen** şahıs zamirleri yönelme halinde **maga, saga** olarak çekimlenmiştir. Ancak destanın birkaç yerinde söz konusu şahıs zamirleri **magan** ve **sagan** şeklinde geçmektedir:

S. Orozbekov, V. kitap, s. 432, 16540-16544. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
‘Aytkanı öttü magan dep, Akılın kılğın balam dep, Alooke aman bar tursa, Altayga kayra baram’ dep, Aytıp turdu Cakıp bay,	<i>Söylediği bana dokundu diye, Söylediğini yap çocuğum diye, Alooke sağ olursa, Altay’a yine gideceğim diye, Söyleyip durdu Cakıp bay,</i>
S. Orozbekov, VI. kitap, s. 50, 1332-1336. satırlar	
Manas Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
‘Akırında-tübündö Alaş curttu karmaysıñ. Aytkanım uşu sagan dep, Aman bolgun balam dep, Buyurgan bizdi Aldağ’ dep,	<i>‘Eninde veya sonunda Alaş halkını yönetceksin. Söylediğim sana bu diye, Esen ol çocuğum diye, Bize buyurmuştur Allah’ın’ diye,</i>

Ben, sen şahıs zamirlerinin Kırgız Türkçesine mahsus olmayan **magan** ve **sagan** şekilleri Manas Destanında Kazak Türkçesinin tesiri ile kullanılmıştır. Çünkü Kazak Türkçesinde teklik şahıs zamirleri (**men, sen, ol**) yönelme halinde **magan, sagan, ogan** şeklinde çekimlenmektedir (Kaydarov, 1997: 251).

Sonuç

Makalemizde Manas Destanındaki Çağdaş Türk lehçelerine özgün gramer özellikleri olarak tahmin edilen altı özelliğin şimdiki zaman **-Xr** eki, şimdiki zaman **-dX** eki, **men** bağlaç, **sender** zamiri, yönelme halinin I. ve II. şahıstaki **magan**, **sagan** çekimleri gibi beşi Kazak Türkçesi ile ilişkili olmaktadır. Bunun nedeni de Kazak ve Kırgızların aynı coğrafyada oturan, kaderleri bir akraba halklardan olmasıdır. Özellikle şimdiki zaman **-Xr** ekinin Kırgız ve Kazakların Kalmuklara yaptığı saldırılar anlatılırken çok söylenmesi manasçıların dil özelliklerini bilinçli olarak kullandığını göstermektedir. III. şahıs iyelik ekinden sonra kullanılan **+nX** yükleme hali ekini hem Kırgız Türkçesinin ağızlarına hem de bu ağızları etkileyen Özbek Türkçesine ait özellik olarak değerlendirmek mümkündür.

Kaynakça

- ABDULDAEV, E. (1966). *Kırgız Govorloru*, Frunze.
- BALAKEV M.B. vd., (1962). *Sovremenniy Kazahskiy Yazık*, Alma-Ata.
- BURAN, A. ve ALKAYA, E. (1999). *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Elazığ.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2015). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, 4. Baskı, Ankara.
- ECKMANN, J. (2003). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (yayına hazırlayan Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya), Ankara: TDK Yay.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, H. (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri - Ses ve Şekil Bilgisi-Metin-Çeviri-Dizin*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KAYDAROV, A.T., (1997). *Kazahskiy Yazık, Yazıkı Mira, Tyurkskiye Yazıkı*, Bişkek, s. 242-253.
- KTLG: *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri*, I, -Fiil-, Basit Çekim, (Hakas Türkçesi, Arıkoğlu, Ekrem), 2006, Ankara.
- KUDAYBERGENOV, S. vd. (1980). *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, I Bölüm, Fonetika cana Morfologiya*, Frunze.
- Musaev, Samar, & diğer (Dü). (1995). *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov)* (Cilt I. kitap). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- Musaev, Samar, & diğer (Dü). (1995). *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov)* (Cilt II. kitap). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- Musaev, Samar, & diğer (Dü). (1995). *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov)* (Cilt III. kitap). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- Musaev, Samar, & diğer (Dü). (1997). *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov)* (Cilt IV. kitap). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- Musaev, Samar, & diğer (Dü). (2006). *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov)* (Cilt V. kitap). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- Musaev, Samar, & diğer (Dü). (2014). *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov)* (Cilt VII. kitap). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- Musaev, Samar, & diğer (Dü). (2014). *Manas: baatırdık epos (S. Orozbekov)* (Cilt VIII. ve IX. kitaplar). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- ORUZBAEVA, B. O. (2004). *Kırgız Tilinin Tarihini Tüzüdü 'Manas' Eposunun Tili Negizgi Bulaktardın Biri. Kırgız Tililimi*, II Tom, Bişkek, s. 165-167.

RAKIMBEK UULU, M. (2010). *'Manas' Dastanındaki Arhaizm Sözdör (Cusup Mamaydın Varyantı Boyunça)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bişkek: KTMÜ.

ŞARŞENBEK UULU, T. (2014). Manas Eposundaki Dialektizmder (S.Orozbekovdun Varyantı Boyunça), *V. Uluslararası Genç Türkologlar Sempozyumu (25-27 Nisan, 2012) Bildirileri* (Haz.: N. Useev, C. Buyar), s. 45-70.

TENİŞEV E. R. *vd.*, (2002). *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Regiyonal'niye Rekonstruksii*. Moskova.

USEEV, N. (2016a). Manas Destanı'nda 'Türkü Til' Kavramı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Bahar 2016, S. 41, s. 203-223.

USEEV, N. (2016b). Manas Destanı'nda Türk Kelimesi ve Ağaç, Koyun/Koç Kültürleri, *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5 (4), s. 1611-1626.

USEEV, N. (2017). Manas (Semetey) Destanı'nda Geçen Türk Kelimesi ve Kahraman-At-Silah Bütünlüğü, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6 (1), s. 52-64.